

ЦААЗААР АВАХ ЯЛ БА ХҮНИЙ ЭРХ

И.Ургамал
ЭЗНУС-ийн НЭЗТ-ийн багш
Доктор (Ph.D),
цагдаагийн ахлах дэслэгч

Товч агуулга. XX зууны сүүлчээс дэлхийн олон улс орны эрүүгийн эрх зүйн салбар болон ялын бодлогод хүмүүнлэгийн хандлага хүчтэй нөлөөлж цаазаар авах ялын хэрэглээ илт хязгаарлагдах болсон. Одоогийн байдлаар цаазаар авах ялыг хэрэглэхээс татгалзсан буюу халсан 145 орон, идэвхитэй хэрэглэж буй 26 орон, хязгаарлагдмал буюу түдгэлзсэн 31 орон байна. Манай Улсын хувьд 2010 оны нэгдүгээр сарын 1-нд цаазаар авах ялын гүйцэтгэлд мораториум¹ тогтоож үүнээс хоёр жилийн дараа Улсын их хурал Иргэний болон улс төрийн эрхийн тухай олон улсын пактын нэмэлт II протоколд нэгдэн орох тухай хуулийг соёрхон баталсан. Ингэснээр цаазаар авах ялыг гүйцэтгэхээс татгалзаж Эрүүгийн хуулийн шинэчилсэн найруулгаас цаазаар авах ялыг бүрмөсөн халснаар манай улс цаазын ялгүй улс болсон билээ.

Энэхүү өгүүлэлд хүний амьд явах эрх болон цаазаар авах ялыг манай улсын хууль тогтоомжид хэрхэн тусгагдаж ирсэн эрх зүйн түүхэн хөгжил болон цаазаар авах ялаас татгалзах болсон шалтгааны талаар товч авч үзсэн болно.

Түлхүүр үг. Хүний эрх, цаазаар авах ял, хууль,

Үндсэн хэсэг. Хүний амьд явах эрх бол төрөхөөс заяамал жам ёсны эрх бөгөөд түүнийг ямарч тохиолдолд хуульчлан хөндөх нь хууль ёс болоод хүнлэг ёсноос гажуудсан асуудал. Түүнчлэн олон улсад эрүүгийн эрх зүй болон ялын бодлогод хүний халдашгүй эрх, эрх зүйт ёсны шаардлагыг хангахад чиглэгдсэн НҮБ-ын гэрээ, конвенц цөөнгүй гарсан болно². Үүнээс заримыг дурдвал НҮБ-аас 1989 онд батлагдсан “Иргэний олон улс төрийн эрхийн тухай” Олон улсын пактын хоёрдугаар нэмэлт протокол, НҮБ-ын 2007 онд баталсан “Цаазаар авах ялыг дэмжих тухай конвенц”, Европийн холбооны зөвлөлийн 1989 оны Хүний эрхийн конвенцийн 6,13 дугаар протокол, НҮБ-ын 1984 оны “Цаазаар авах ял шийтгүүлсэн этгээдийн эрхийг хамгаалах конвенц” зэрэг болно.

Манай улс цаазаар авах ялаас татгалзахаас өмнө 2002 оны Эрүүгийн хуулиар долоон төрлийн гэмт хэрэгт уг ялыг оноодог байсан. Үүнд, төр нийгмийн зүтгэлтний амь биед халдах, хорлон сүйтгэх, хүндрүүлэх нөхцөлтэйгөөр бусдыг санаатай алах, зандалчлах, геноцид, терроризм үйлдэх зэрэг гэмт хэрэг орно. Өөрөөр хэлбэл, бусдын амь насыг санаатай бүрэлгэсэн, бага насны хүүхдийг хүчирхийлж, ёс бусаар бэлгийн дур хүслээ хангасан этгээдийг цаазын ялаар шийтгэдэг байв.

Түүхээс харвал цаазаар авах ял нь ямагт төрийн бодлогын болон эрүүгийн эрх зүй судлаачдын анхаарлын төвд явсаар ирсэн. Манай улсад 1953 онд цаазаар авах ялыг хүчингүй болгож байсан ч уг шийдвэрээ цуцлан эргээд тус ялыг хэрэглэх болсон түүхтэй. Дэлхий дахинд явагдаж буй эрүүгийн эрх зүйн шинэчлэлийн дагуу Монгол Улсад ялын бодлогод шинэчлэлт хийх нэн шаардлага гараад байгаа нь маргаангүй. Үүнд хамгийн

1 “Бүхэлд нь хойшлуулах”

2 Баярсайхан Д. Эрүүгийн эрх зүй, эрүүгийн процессийн шинэтгэлийн асуудлууд. УБ. 2019. 114 дэх тал.

түрүүнд ялын бодлогод хүнлэг, энэрэнгүй ёсны зарчмын дагуу Эрүүгийн хуулинд зарчмын өөрчлөлтүүд гарсны нэг том илрэл бол цаазаар авах ялыг хассан явдал болсон.

Хүний эрхийг өндөр түвшинд хамгаалдаг хөгжингүй зарим орнуудын хувьд ч цаазын ялыг хэрэглэсээр байгаа. Гэвч тус ялыг хэрэглэж буй эрх зүйн орчин, ялын гүйцэтгэл манайхаас өөр байх жишээтэй. Өнөөгийн манай нийгэмд цаазаар авах ялыг халах цаг нь болсон, болоогүй мөн харгис хэрцгий гэмт хэрэг үйлдсэн этгээдэд цаазаар авах ял оноох нь зүйтэй талаар нийгэмд хоёрдмол байр суурь ажиглагдах болсон. Иймээс Монгол Улсад цаазын ялыг хэрэглэж ирсэн түүх болон АНУ, Хятад, Япон гэсэн зарим улсын ялын бодлого, цаазаар авах ялыг хэрэглэх эрх зүйн орчин, онцлог зохицуулалтын талаар харьцуулан судлахыг хичээлээ.

1. Монгол Улсад цаазын ялыг хэрэглэж ирсэн түүх, түүний онцлог

Монгол Улс нь төр, хууль, цаазын арвин баялаг уламжлалтай. Анхны төрөлжсөн Эрүүгийн хуулийг 1926 онд гаргаж байсан түүхтэй. Үүнээс хойш эрүүгийн хуулийг нийт найман удаа шинэчлэн баталсан байдаг. (1926, 1934, 1942, 1960, 1987, 1994, 2002, 2015)³. Эрүүгийн эрх зүйн зохицуулалтын түүхээс цаазаар авах ялтай холбоотой зарим онцлог заалтуудаас дурдвал 1942 оны эрүүгийн хуульд “энэхүү эрүүгийн хуульд шууд үл заагдсан ямар нэгэн гэмт хэрэг гарвал мөнхүү хуулийн тусгай ангийн зүйлүүдээс тэрхүү үйлдсэн гэмт хэргийн төрөл ба зүйлд хамгийн төсөөтэйг баримтлан зохих ялын хэмжээг оноовол зохино” гэжээ. Энэ нь эрүүгийн хуулийг ямар ч тохиолдолд төсөөтэй хэрэглэхийг хориглодог нийтийн жишгийг зөрчиж тэр үеийн улс төрийн хэлмэгдүүлэлтийг хуулиас гадуур “онцгой бүрэн эрхт комисс” байгуулах замаар хэрэгжүүлэх эрх зүйн үндэс болж байв.⁴

1961 оны эрүүгийн хуульд хүний бүрэн эрхийг хасах, хуулийг төсөөтэй хэрэглэх заалтууд хасагдсан боловч нэг намын үзэл суртлыг хэрэгжүүлэх арга хэрэгсэл болж байв. Эрүүгийн хуулиар гол хамгаалах зүйлд “социалист байгуулал”, “социалист өмч” –ийг тавьж улс төржиж, үзэл сурталжсан зүйл заалтууд олноор туссан байв. Үүний тод илрэл нь 1986 оны хуулинд социалист өмчийг онц их хэмжээтэй шамшигдуулсан бол цаазаар авах ял оногдуулахаар зааж байжээ.

Хувьсгалын анхны жилүүдэд Ардын Засгийн газраас гаргасан Эрүүгийн эрх зүйн хуульчилсан актуудын гол агуулга нь:

- Манжийн болон Монголын хаант улсын үед хэрэглэж байсан эрүү шүүлийг нэн дару хэрэгсэхгүй болгох;
- Ардчилсан төрийн эрүүгийн хууль цаазны үндсэн бодлого зарчмыг тогтоосон түүнийг ард түмэнд ойлгон таниулах;
- Хуучин төрийн шүүхийн системийг устгаж шинэ төрийн шүүхийн системийг боловсруулах урьдчилсан бэлтгэл ажлыг хангах зэрэг байсан.

Энэхүү арга хэмжээг Монгол Ардын Намын Төв Хорооны удирдлагаар Ардын засгийн газар, түүний шүүх яамнаас эрхлэн явуулдаг байсан байна. Тухайн үеийн эрүүгийн эх сурвалжид: Ардын Засгийн Газрын хурлаас гаргасан хуульчилсан акт(хурлын тогтоол бичиг), Шүүх яамнаас гаргасан актууд, тушаасан бичгүүд, Улс төрд тэрсэлсэн онц ноцтой хэргийг таслуулахаар Засгийн газраас байгуулсан комиссын тогтоол зэрэг болно. Эдгээр актуудын онцлог нь төрийн бүх эрх мэдлийг Ардын Засгийн Газарт төвлөрүүлж Засгийн газрын хурлаар хууль гаргах, захиргааны бүх асуудал хэлцэгдэж Засгийн газрын үйл ажиллагаа нэлээд өргөн хүрээ, эрх мэдлийг хамарч байв.

3 Баярсайхан Д. Эрүүгийн эрх зүй, эрүүгийн процессийн шинэтгэлийн асуудлууд, УБ. 2019

4 Адъяабазар Д. Монгол Улсын 1921 оноос хойшхи Эрүүгийн хууль тогтоомжийн хөгжилт., УБ. 1998

1921 оны 11 дүгээр сарын 1-нд Ардын засгийн газар ба Богд хааны хооронд эрх хэмжээг зааглан тогтоосон “Тангаргын гэрээ” баримт бичгийг гаргасанаар Ардын Засгийн Газарт засгийн хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдэл бүгд багтжээ. 1921 оны 8 дугаар сарын 3-ны өдрийн Ардын Засгийн газрын хурлын 9 дүгээр тогтоолын 5 дугаар зүйлд Эх орноосоо урвах гэмт хэргээс бусад гэмт хэрэгт алах цөлөх дөнгөлөх ялыг өөрчилж алах ялыг 10 жил хорих, алгуурлан алах ялыг 7 жил хорих ял болгон өөрчилж ял шийтгэл оногдуулахдаа тайж ард гэж ялгаварлан гадуурхахыг хориглосон байна.

Мөн Ардын Засгийн Газрын 1923 оны 5 дугаар сарын 13-ны өдрийн хурлын 13 дугаар тогтоолын 1,2 дугаар зүйлээр Ардын төрд тэрсэлж гадаадаас цэргийн тусламж гуйж Ардын засгийг устгах зорилготой төрийн эсрэг гэмт хэрэг үлдсэн Дампил нарын 8 этгээд, эсэргүү хувалдаан зохион байгуулсан Мижиддорж нарын 4 этгээдэд оногдуулсан буудан алах ялыг ёсоор болгон баталжээ. Мөн Ардын Засгийн Газар 1923 оны 6 дугаар сарын 29-ний өдрийн 22 дугаар тогтоолын 6 дугаар зүйлээр Эрүүгийн хуулийг боловсруулан дагаж шийтгүүлэх хүртэл зэвсэг хэрэглэж дээрэм хийсэн ашгийг хичээх буюу бусдыг санаатайгаар алсан гэмт хэрэгт цаазаар авах ялыг хэрэглэхээр тогтжээ.

1924 оны 11 дүгээр сард Улсын анхдугаар Их Хурал хуралдаж улсыг “Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс” гэж тунхаглаж анхдугаар үндсэн хуулийг баталсан. Үндсэн хуульд “Улсын Шүүх Таслах Газрууд, хэргийн явуулах дүрэм журам, мөн иргэний ба эрүүгийн хууль зүйлийг тогтооно” гэж заасан. (1924 оны Үндсэн хууль 4 дүгээр зүйл)

Тухайн үеийн эрүүгийн эрх зүйн үндсэн зорилго, ялын бодлого нь ардын хувьсгалаар олсон эрх чөлөөг хамгаалах зорилготой тул ардчилсан эрх эрх чөлөөг устгах гэсэн ардын дайсныг хатуу чанд цээрлүүлэн шийтгэх бодлоготой байв. Мөн Улсын бага хурлын тэргүүлэгчдын 1926 оны 1 дүгээр сарын 15-ны 1 дүгээр хурлаар 20 зүйл бүхий “Улс төрийн явдалд холбогдох хэргийг таслан шийтгэх газрын түр дагаж явах газрын дүрэм” 4 бүлэг, 64 зүйл бүхий “Улс төрийн хэрэгт холбогдох этгээдийг шүүн таслах түр хурлын дагаж явах журмыг” тус тус батлан мөрдүүлсний дүрмийн нэгдүгээр зүйлд “БНМАУ –ын засаг төрийн явдалд хортой санаа агуулж хувьсгалд тэрслэгсэд ба мөн улс ардын аж ахуйн явдалд онц аюултай хэрэг үйлдсэн... зэрэг явдалд холбогдогчийн тухай хэргийг таслах тусгай газар байгуулна” гэжээ.

Цаг зуурын шүүх таслах газар улс төрийн гэмт хэргийг таслан шийтгэхдээ ямар ч хэмжээний ял шийтгэл өөрөөр хэлбэл цаазаар авах ял оногдуулах онцгой эрхтэй байв. Дээрх шүүхэд харъяалагдан таслагдах гэмт хэрэгт:

1. Зэвсэг барьж урвах явдлыг зохион байгуулах, төв ба орон нутагт засгийн эрхийг булаан авах буюу БНМАУ-ын нутаг дэвсгэрээс таслан авч улсын мэдлээс гаргахыг оролдох
2. БНМАУ-д гадаадын зэвсэгт цэргийг оруулахыг хичээхгадаад улс болон түүний төлөөлөгчидтэй хуйвалдан харилцах
3. Ард түмний сэтгэл санааг урвуулж албан татва гаргахгүй, цэргийн албанаас зайлсхийх, хувьсгалд тэрслэх
4. Хувьсгалын эсэргүү зорилгоор Ардын засгийн эх баригчид, хувьсгалын удирдагчдын амийг хороох
5. Дайсан этгээдийн өмнөөс тагнуул хийх улс төрийн нууцыг хулгайлах ба мэдээ хураах, ялангуяа цэргийн нууц чухал зүйлүүдийг хувьсгалтай тэрслэх анги намд мэдэгдэж хувьдаа ашиг олох
6. Хувьсгалын явдалд хортой бичиг сэтгүүлийг зохион үйлдэх тараахаар хадгалах буюу тараах үйлдлүүд багтдаг байжээ.

Үүнээс хойш Засгийн газрын 1927 оны 3 дугаар сарын 4-ний өдрийн 8 дугаар хурлаар “Цаг зуурын шүүх таслах газар”-н онцгой эрхийг өөрчилж гэмт хэрэгт БНМАУ-ын шүүх цаазын бичгийг баримтлан ял оногдуулж байхаар болжээ.

1926 оны БНМАУ-ын шүүх цаазын бичгийн 5 дугаар зүйлд Ял ба засан сайжруулах арга хийгээд ард олныг арчлан хамгаалах аргад цаазаар авах ялыг “алах ял” гэж тусгасан байдаг. Тус ялыг нийт 4 төрлийн гэмт хэрэгт цаазаар авах ялыг хэрэглэхээр тусгасан үүнд:

- Улс төр дор тэрслэх нь гэсэн 8 дугаар бүлгийн 41-44 дүгээр зүйл
- Улс төрөөс урвах нь 49,50 дугаар зүйл
- Улсын гадаад харилцаа найрамдалд дор хор хүргэх нь 52 дугаар зүйл
- Хүний аминд хор хүргэх зэрэг болно. 169, 170 дугаар зүйл

Нийт 9 зүйлийн гэмт хэрэгт цаазын ял оноож байв.

1929 он шүүх цаазны бичигт нэмэлтээр (20 дугаар бүлэг) “Аливаа албаны хүн гэмт явдлаар явах нь” бүлгийг нэмж тус бүлгийн 157 дугаар зүйлд “Аливаа албан тушаалтан буюу албаны болон ард олноос байгуулсан газраас тусгай тушаасан ёсоор хэрэг явдлыг гүйцэтгэж буй этгээд онц эрх бүхий этгээд улсын үнэ бүхий онц чухал зүйлийг ашиглах зэргээр сүйтгэвээс онц хүндэтгэх учир шалтгаан буй аваас буудан ална” гэж заажээ. Тус Шүүх цаазын бичигт хувьсгалын эсэргүү улс төрийн гэмт хэргүүдийг олон бүлэгт тарааж хуульчилсан мөн бага насны хүүхдийг хүчиндэх гэмт хэрэгт харьцангуй хөнгөн ял оноохоор зааж байсан нь учир дуталтай байв.

1934 оны шүүх цаазын бичигт Сайд нарын зөвлөлийн 1936 оны 8 дугаар сарын 10-ны 35 дугаар хурал, Улсын бага хурлын тэргүүлэгчдийн хурлын 19 дүгээр хурлаар Шүүх цаазны бичгийн тусгай ангид Цэргийн гэмт хэргийн тухай 9 дүгээр бүлгийг шинээр нэмж оруулсан. Ялын дээд хэмжээ нь буудан алах ял. Тус ялыг Хувьсгалын эсэргүү гэмт хэргүүд бүлгийн Зэвсэг барин эсэргүүцсэн, засгийн эрхийг булаан эзэлсэн мөн тус хөдөлгөөнийг бэлтгэсэн зохион байгуулсан оролцуулахыг татан оролцуулсан, гадаад улсын хилийн гадна буй этгээдүүдтэй харилцсан бол буудан алах ялаар шийтгэх, улсын нууц мэдээг гадаад улсад ба хувьсгалын эсэргүү нарт өгсөн, Улсын болон үйлдвэрийн газруудыг үйл ажиллагааг муутгасан, гарз хохирлыг санаатайгаар учруулсан, улсын болон олон нийтийн үйлдвэрийн газруудын ардын харилцан нэвтрэлцэх холбооны хэрэгсэл бусад барьж байгуулсан зүйлийг дэлбэлэх тэсэргэхгал тавих санаатайгаар эвдэн сүйтгэсэн бол, Ардын хувьсгалт засгийн төлөөлөх этгээд болон хувьсгалын байгууллагын ажилчид тэднийг ажил үүргээ гүйцэтгэж байгаатай нь холбогдуулан амь насыг нь хороох, тахир дутуу болгох зэрэгт цаазаар авах ял оноор заажээ.

Мөн Ардын хувьсгалт засгийг эсэргүүцэх зорилгоор ард олны санаа үймсэн болон дайны цаг үест суртал ухуулга ном хэвлэмэл тараавал буудан хороохоор зааж байжээ.

Мөн хоёрдугаар бүлгийн Засаг захиргааны цурмыг эсэргүүцэх онц аюултай гэмт хэргүүд бүлэгт Аливаа хүмүүс олноор журмыг алдаж самууран хөдлөх хүмүүсийг алах болон шатаах эвдэх сүйтгэх хамгаалах цэрэгт эсэргүүцсэн бол буудан алж хөрөнгийг хураах ял онооно. Мөн үүтэй төстэй 52, 54 дүгээр зүйлүүдэд буудан алах ялаар шийтгэхээр зааж байжээ.

Зургаадугаар бүлэг Хүний амь бие эрүүл мэнд эрх чөлөө нэр алдарт харшлах гэмт хэргүүд бүлгийн Хүнийг санаатай алсан бол мөн хүндрүүлэн шалгаантай бол буудан алах ял оноож байсан. Мөн шинээр есдүгээр бүлгийг Цэргийн албаны хүмүүсээс өдүүлсэн гэмт явдлыг шийтгэх тухай “Эх орноосоо урвагсдын тухай” хэсгийн Эсэргүү бүлгэм байгуулсан, тагнуул хийсэн, нууц задалсан этгээдүүдэд цаазын ялаар цээрлүүлнэ хэмээсэн. Мөн эрүүгийн хэрэгт хориотой бусад гэмт явдлын тухай хэсэгт 156,159, 157,

160, 162, 167, 169, 171, 172, 174 дугаар зүйлд заасан гэмт хэргүүдэд “шууд буудан алах” ял оноохоор заасан байжээ.

1934 оны Шүүх цаазны бичгийн онцлог зүйл нь тухайн үеийн нийгмийн байдал нэг намын үзэл суртал хуулинд тусаж гэмт хэрэгт хомрогolon шийтгэх мөн ижил төрлийн олон гэмт хэрэгт цаазын ялыг оноохоор заасан байжээ. Мөн Цэргийн албаны хүмүүсээс өдүүлсэн гэмт явдлын тухай хэсэгт буудан алах ялыг “шууд буудан ална” гэж заасан нь хэт хүнлэг бус шудрага ёсны зарчимд үл нийцэх харгис заалт байв.

1942 оны Эрүүгийн хуулинд шинэ Үндсэн хуулийн дагуу шүүх цаазын бичгийг шинэчлэн боловсруулах жил явагдаж 1942 оны 1 дүгээр сарын 17 нд Улсын 25 дугаар бага хурлаар Монгол Улсын Эрүүгийн эрх зүйн түүхэнд анх удаа “БНМАУ-ын эрүүгийн хууль” нэртэй гаргажээ. 1953 оны 8 дугаар сарын 5-нд БНМАУ-ын Их Хурлын тэргүүлэгчдээс гаргасан “Алах ялыг өөрчлөх тухай” зарлиг, 1954 оны 6 дугаар сарын 9-ний өөрчлөлт нь Эрүүгийн хууль тогтоомжийн нэгэн адил хүчин төгөлдөр үйлчилж байв.

Тус хуулийн 4 дүгээр бүлэг Ялын тухай хэсгийн 20 дахь хэсэгт “Хувьсгалт төр засаг хийгээд улс нийтэд онц аюул бүхий хүнд гэмт хэргүүдтэй хатуугар тэмцэхийн тулд энэхүү хуулийн зүйлүүдэд тусгайлан заасан байвал улс нийтийг хамгаалахын тулд туйлын арга болох буудан алах ялыг хэрэглэнэ.” , “уул гэмт хэргийн үйлдэх үед 18 насанд хүрээгүй байсан хүмүүс жирэмсэн хөхүүл хүүхэдтэй хүмүүст буудан алах ял оногдуулж үл болно ” гэж тус тус заасан байв. 1953 оны Алах ялыг өөрчлөх тухай зарлигаар эх орноос урвах, тагнуул хийх, хорлон сүйтгэх, тэсэлж дэлбэлэх зэрэг гэмт хэрэг үйлдэгчдэд 25 жил хүртэл хорьж шийтгэхээр заасан боловч 1954 оноос тус хуулийн нэгдүгээр бүлэгт заасан “Хувьсгалын эсэргүү гэмт хэргүүд буюу нийт 15 төрлийн гэмт хэрэгт цаазаар авах ял оноохоор заажээ. Үүнд жишээлбэл ”БНМАУ-ын цэргийн сүр хүч тусгаар тогтнол халдашгүй байдалд хор хохирлыг хүргэж тагнуул хийх, цэргийн болон улсын нууцыг дайсанд шилжүүлэн өгөх, дайсны талд урвах зэрэг гэмт хэргүүдийг эх орноосоо урвах гэмт хэрэг гэж үзэн цаазаар авах ял оноож бүх хөрөнгийг хураахаар заажээ.

Мөн эх орноосоо урвах гэмт хэргийг мэдсээр атал мэдээлээгүй гэр бүлийхний бүх хөрөнгийг хурааж, 5 жил хорих албан хаагчдыг хүндрүүлэх шалтгаан байвал буудан алж бүх хөрөнгийг хураахаар заасан байв. Ийнхүү тус бүлэгт 15 төрлийн гэмт хэргийг зүйлчлэн заасан бөгөөд бүгд цаазаар авах ялтай байсны дээр тус ялыг бүх хөрөнгийг хураах ялтай хамтатган хэрэглэдэг байв.

Хоёрдугаар бүлгийн Засаг захиргааны эсэргүүцсэн бөгөөд БНМАУ-д онц аюул бүхий гэмт хэргүүд бүлгийн үймээн самуун үүсгэсэн, галдан шатаасан эвдэн сүйтгэсэн явдал нь хүндрүүлэх шалтгаантай бол, бандитизм үйлдсэн бол, буу зэвсэг хулгайлан авсан, замтээврийн ажилчдаас хөдөлмөрийн сахилга бат, журмыг зөрчиж эвдрэл сүйтгэл болон хүмүүст хор хохирол учруулсан бол дайн айлдааны үест албан татвар өгөхөөс зайлсхийх, яс үндэс шашин шүтлэгийн зөрчлийг гаргаж ухуулга сурталчилгаа хийсэн бол хар тамхи үлэмж их хэмжээгээр хууль бусаар хил давуулсан оруулж ирсэн үйлдлүүдийг хүндрүүлэн үзэх шалтгаантай үйлдсэн бол цаазлан хороож бүх хөрөнгийг хураахаар заажээ.

“Албан тушаалын гэм хэргүүд бүлгийн” албан тушаалтнаас засгийн эрх буюу албан тушаалын эрхээ хувийн ашгийг хичээн илт хэтрүүлсэн, хүний амь бие эрүүл мэнд эрх чөлөө хийгээд нэр алдарт харшлах гэмт хэргүүд, хүнийг санаатай хүндрүүлэн үзэх шалтгаантай алвал, бие бэлэгс боловсроогүй эмэгтэйчүүдийг хүчирхийлвэл буудан алах ялаар шийтгэж байсны дээр цэргийн 23 төрлийн гэмт хэргүүдэд цаазаар авах ял оноохоор хуульчилсан байна.

Тухайн үед цаазаар авах ялаас татгалзаж байсан түүхэн ач холбогдол байсан боловч удалгүй буцаан сэргээсэн мөн маш олон төрлийн хэрэгт цаазаар авах ялыг бүх хөрөнгийг хураах ялтай хамтатган хэрэглэж байсан байна. Мөн тухайн үеийн дэлхийн 2 дугаар дайн болон манай улсын онцгой нөхцөл байдлын улмаас цэргийн гэмт хэргийн ялыг чангаар тогтоосон нь харагдаж байна.

1961 оны Эрүүгийн хуулийг мөн оны 1 дүгээр сарын 31-ний Ардын их хурлын 2 дугаар чуулганаар баталж 4 дүгээр сарын нэгнээс эхэлж мөрдсөн. Ял шийтгэх явдал нь хүний бие махбодийг зовоох хүн гэсэн нэрийг доромжлон гутаах зорилгогүй гэж үзсэн. Ийнхүү ялын үндсэн төрлүүдэд цаазаар авах ялыг оруулаагүй бөгөөд 18 дугаар зүйлд “Онцгой ял-Цаазаар авах” гэж тусгажээ. Цаазаар авах ялыг Эх орноосоо урвах, тагнуул хийх, хорлон сүйтгэх, алан хядах, хүндрүүлэх шалтгаантай будыг санаатай алах, улс олон нийтийн хөрөнгийг ашиглан шамшигдуулах, иргэдийн амины хөрөнгийг хулгайлах, дээрэм хийх эдгээр гэмт хэргийн талаар хульд тусгайлан заасан бол онцгой ял-цаазаар авах ялыг оногдуулж болохоор заажээ. Харин эмэгтэйчүүд ба 60-аас дээш насны эрэгтэйчүүд, уг гэмт хэрэг үйлдэх үед 18 нас хүрээгүй этгээдэд цаазаар авах ял оногдуулж болохгүй гэж заажээ.

Тухайн үеийн нийгмийн байгуулал үзэл суртлаас хамааран “Социалист өмчийн эсрэг гэмт хэрэг” бүлгийн 63-в-д Улс олон нийтийн хөрөнгийг их хэмжээгээр ашиглан шамшигдуулсан бол цаазаар авч бүх хөрөнгийг хураана гэж заажээ. Мөн цэргийн гэмт хэрэгт цаазын ял оногдуулахгүйгээр хуульчилжээ. Түүхийн явцаас харахад эрүүгийн хууль тогтоомжид ялыг тухайн үеийн нийгмийн байдал, улс төр, төр засгийн бодлого, дэглэмээс хамааралтайгаар хуульчилж иржээ. Гэвч манай улс НҮБ-д гишүүн улсаар орсон мөн олон улсын гэрээ, конвенцод нэгдэж соёрхон баталсан зэрэг болон нийгмийн бусад шаардалгаас хамааран цаазын ялын хэрэглээг хумих бодлого барьж иржээ. Энэ нь хүнлэг энэрэнгүй ардчилсан төрт ёсны үзэл зарчимтай нийцсэн явдал юм.

Гэвч түүхийн явцад шүүх цаазын бичиг, эрүүгийн хуулийг зөвхөн тухайн төр засгийн бодлогоор боловсруулж улс төрийн үзэл суртал шингээж, хоморголон хэлмэгдүүлж цаазын ялыг оноож байсан гашуун туршлага бидэнд байдаг бөгөөд хүний амь насыг хороох нь сэргээж болошгүй алдаа болохыг түүх бидэнд харуулсан юм.

2. Зарим улс орнуудад цаазаар авах ялын хэрэглээ, гүйцэтгэлийн зарим асуудал, онцлог шинжүүд

АНУ, Хятад, Япон улс нь эрүүгийн эрх зүйн түүхэн уламжлалын хувьд олон жилийн баялаг түүхтэй эдийн засаг, нийгмийн хөгжлөөрөө дэлхийд тэргүүлэгч хөгжингүй улсууд юм. АНУ бол 50 муж улсыг нэгтгэсэн холбооны төрийн байгууламжтай улс бөгөөд Английн нийтлэг эрх зүйн уламжламжлал нөлөөнд тулгуурлан хөгжиж иржээ⁵. АНУ-д 2000 он хүртэл жилд 295 цаазын ял оноодог байсан бол 2018 оны байдлаар 43 болж буурсан байна.

АНУ-ын Үндсэн хуульд *“Цаазаар авах ял шийтгүүлэх гэмт хэрэгт Их суудлын тангарагтны шүүхийн мэдүүлэг, яллах дүгнэлтгүйгээр хэнийг ч хариуцлагад татаж болохгүй. Энэ нь дайны үед буюу нийгэмд аюул заналхийлсэнтэй холбоотойгоор цэргийн жинхэнэ албанд татагдсан хуурай болон тэнгисийн цэргийн хүчний буюу цагдаагийн анги, нэгтгэлд алба хаагчдад үл хамаарна. Үйлдсэн эрх зүйн нэг зөрчлийн төлөө хэний ч амь насыг хохироох, бие махбодийг зовоох ял ноогдуулахаар заналхийлж, хоёр удаа шийтгэж болохгүй. Хэн ч ямар нэгэн эрүүгийн хэрэгт өөрийнхөө эсрэг мэдүүлэг өгөх*

ёсгүй. Зохих ёсны эрх зүйн байцаан шийтгэх ажиллагааны журамгүйгээр хүний амь насыг бусниулж, эрх чөлөөг нь хасаж, өмчийг нь хурааж болохгүй. Хувийн өмчийг шударга нөхөн олговор, үнэггүйгээр нийгмийн хэрэгцээнд хураан авч болохгүй.” гэж заажээ.

Холбооны нэгдсэн улсын эрүүгийн хуулинд тагнуул хийх, эх орноосоо урвах, онгоц барьцаалж аллага үйлдэх, хар тамхи, террорист аллага, хүн хулгайлж аллага үйлдэх, хөлсөөр аллага үйлдэх болон төрлөөр устгах гэх мэтийн 41 төрлийн гэмт хэрэгт цаазаар авах ялыг оноож байна.⁶

Холбооны түвшинд болон ихэнх муж улсад ялыг зөвхөн шүүгч оногдуулдаг. Гэхдээ зарим муж улсад шүүгдэгч шүүгч эсвэл тангарагтны аль нэгээр ял заалгахыг сонгож болох бөгөөд цаазаар авах ялтай хэргүүдэд 12 тангарагтан бүгд нэгэн саналаар шийдээгүй бол цаазаар авах ял оногдуулдаггүй. Зарим муж улсад тангарагтан шүүгдэгчийг буруутай гэж үзсэний дараа тангарагтны шүүх заах ялыг шийдвэрлэхээр дахин цугладаг байна. Зарим муж улсад ял оногдуулах зорилгоор тангарагтны шинэ шүүх бүрэлдүүлдэг.

Муж улсууд цаазаар авах ялын тухайд хоорондоо ихээхэн зөрөлдөөнтэй хуулиудыг батлах явдал гардаг байна. АНУ-ын 50 муж улсын 29 муж нь цаазаар авах ялыг хэрэглэж 21 муж улс нь цаазын ялаас татгалзсан буюу хэрэглэдэггүй байна. Цаазын ялыг хэрэглэж байгаа мужуудад “Alabama, Arizona, Arkansas, California*, Colorado, Florida, Georgia, Idaho, Indiana, Kansas, Kentucky, Louisiana, Mississippi, Missouri, Montana, Nebraska, Nevada, North Carolina, Ohio, Oklahoma, Oregon*, Pennsylvania*, South Carolina, South Dakota, Tennessee, Texas, Utah, Virginia, Wyoming”⁷ зэрэг багтана.⁸

Тус улсын их сургуулийн эрдэмтдийн 2014 онд хийсэн судалгаагаар Америкт цаазын ял сонссон хоригдлуудын 4.1 хувь нь гэм буруугүй байдаг бөгөөд АНУ-д цаазын ял нь гэм буруугүй хүнийг цаазлах томоохон эрсдлийг дагуулж байгааг хүлээн зөвшөөрөөд байгаа бөгөөд 1973 оноос хойш гэм буруугүй 165 хүнд цаазын ял оноосон байсныг цагаатгажээ.

Япон улс

Япон улс үндсэн хуулиар хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлээ баталгаажуулсан үндсэн хуульт хаант засагтай улс бөгөөд эзэн хаан нь төрийн тэргүүн юм.

Япон нь эдийн засгийн чадавхаараа дэлхийд АНУ, Хятадын дараа гуравдугаарт ордог их наймын гишүүн улс юм. Японы эрүүгийн хууль (45 дугаар кодекс) 1907 онд батлагдсан.

Үндсэн ялын төрөлд цаазаар авах ял, энгийн болон чанга дэглэмтэй хорих ял, торгох ял, (misdemeanor) бага хэмжээний торгох ял болон эд хөрөнгө хураах ялыг нэмэлтээр хэрэглэдэг байна. Мөн цаазын ялыг оноосон тохиолдолд эд хөрөнгө хураахаас өөр төрлийн ял давхар оногдуулахыг хориглодог байна. Цаазаар авах ял оноох гэмт хэргүүдэд гадаадын түрэмгийлэлтэй холбоотой гэмт хэргүүд, галдан шатааж аллага үйлдэх, үерт авхуулж аллага үйлдэх, галт тэрэгний ослоор амь насыг хохироох, усан хангамжийг хордуулж үхэлд хүргэх, хүн амины гэмт хэргүүд, дээрэмдэх зорилгоор алах төрлийн гэмт хэргүүдэд цаазын ял оноодог байна. Цаазын ялыг гүйцэтгэдэг долоон шорон байдаг. Цаазаар авах ялыг дүүжлэн хороож гүйцэтгэдэг.

Мөн цаазын ялын нэг нөхцөл нь ялын дээд хэмжээгээр шийтгүүлсэн гэмт этгээдүүдийн ялыг гүйцэтгэхээс өмнө зургаан жилийн турш шоронд хорьдог байна. Учир

⁶ <https://deathpenalty.procon.org/>

⁷ “Oregon, Pennsylvania, Wyoming” мужуудад цаазаар авах ялд мораториум тогтоосон.

⁸ <https://www.amnesty.org/en>

нь энэ хугацаанд түүний үйлдсэн гэмт хэрэгтэй холбоотой шинэ баримт, нөхцөл байдал үүсч болзошгүй гэж үздэг ажээ. Энэ хугацаанд хэрэгтэн 10м² талбай бүхий өрөөнд хоригдоно. Өрөөний гэрэл тогтмол асаалттай байж, байнгын хяналттай байдаг байна.

Ялтанд ялыг гүйцэтгэхээс хагас цагийн өмнө сонсгох бөгөөд энэ хугацаанд тэр мөргөл үйлдэх, эсвэл лам дуудуулах эрхтэй. Ялыг тусгайлан зассан өрөөнд дүүжлэх аргаар гүйцэтгэдэг. Зэргэлдээ өрөөнд нь тэр нүхийг онгойлгох гурван товчлуур байх бөгөөд тэдний нэг нь л ажиллагаатай, товчлуурыг дарсан харгалзлагч гурван хүний хэн нь ялыг гүйцэтгэсэнээ мэдэхгүй байхаар зохицуулдаг байна.

Цаазаар авах ялыг хөнгөрүүлсэн тохиолдолд 10-аас доошгүй жилээр хорих ял оноодог байна. Статистикийн мэдээгээр япон иргэдийн 86 хувь нь цаазаар авах ялыг хэвээр үлдээх нь зүйтэй гэж үзсэн байна.

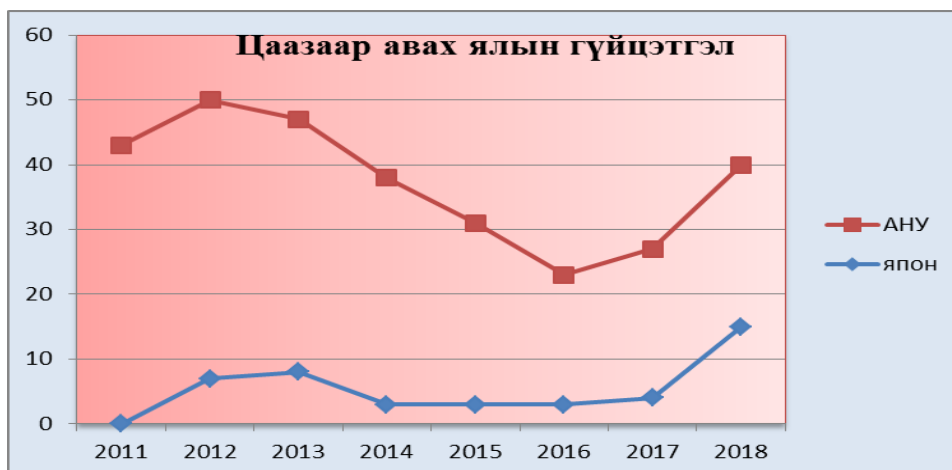
Хятад улс

Хятад улсад цаазаар авах ялыг эх орноосоо урвах, салан тусгаарлах, тагнуул хийх, галдан шатаах, аллага, хүчин,хулгай, хар тамхи, хүний наймааны гэмт хэргүүдэд оноодог байна. Цаазар авах ялыг онцгой нөхцөлтэй биш бол ялын тогтоол үйлдсэнээс 2 жилийн дараа гүйцэтгэдэг. Цаазаар авах ялыг Ардын дээд шүүхээс баталгаажуулж оноодог. Мөн 18 нас хүрээгүй болон жирэмсэн эмэгтэйд тус ялыг гүйцэтгэдэггүй. Цаазаар авах ялыг Ардын дээд шүүхээс хөнгөрүүлсэн болон өршөөгдсөн тохиолдолд 15 жилээс багагүй хугацаагаар хорих ялаар шийтгэнэ.

Цаазын ялыг гүйцэтгэсэн тоо мэдээлэл нь улсын нууцад хамаардаг ба энэ нь олон улсын болон хүний эрхийн байгууллгуудын шүүмжлэлийг ихээр дагуулаг байна. Зарим олон улсын байгууллагаас мэдээлсэн тооноос дурдвал Хятад улсад цаазын гүйцэтгэл 1983 онд 24000 –д хүрч байжээ.

Хүснэгт. АНУ, Япон Хятад улсын цаазын ялын гүйцэтгэл 2010-2018 он

Он	Япон	АНУ	Хятад
2018	15	25	Улсын нууцад хамаардаг
2017	4	23	
2016	3	20	
2015	3	28	
2014	3	35	
2013	8	39	
2012	7	43	
2011	-	43	
2010	2	-	
Нийт	45	230	

3. Монгол Улсад цаазаар авах ялыг хэрэглэхээс татгалзах шалтгаан, ач холбогдол, дэлхий нийтийн чиг хандлага

Цаазаар авах ял бол хүний жам ёсны эрхийг үгүйсгэсэн харгис чанартай бөгөөд төрөөс хүчирхийллийг хуульчилсан явдал юм. Цаазаар авах ялаас татгалзах олон шалтгаан байгаатай олон улсын хүний эрхийн байгууллагууд, судлаач эрдэмтэд болон жирийн иргэд хүртэл санал нийлдэг.

- ***Эргэж залруулж болшгүй алдаа гаргах шалтгаан болдог.*** Жишээ нь АНУ-д 1973 оноос хойш цаазаар авах ял оноосон 165 иргэний гэм буруугүй болохыг тогтоож цагаатгасан байна. Өөрөөр хэлбэл энэ нь цаазын ял сонссон 9 хүний нэг нь цагаатгагдаж байна гэсэн үг юм. Хятадад одоогоос 30 жилийн өмнө Тэнг Шиншан гэж хүнийг цаазалжээ. Түүнийг сураггүй болсон нэг эмэгтэйг хүчирхийлж, улмаар амь насыг нь хороосон гэж гэрчийн мэдүүлэгт үндэслэн цаазалжээ. Гэвч цаазын ялыг гүйцэтгэснээс хойш гурван жилийн дараа тэр хүчирхийлүүлж алагдсан, сураггүй болсон гэх эмэгтэй амьд мэнд байсан. Харин цаазлуулсан эр шороон дор. Егүүтгэсэн амийг сэргээх аргагүйг энэ түүх харуулж байна. 9

Манай Монгол Улсад цаазын ялаар шийтгүүлсэн хүмүүсийн гурван хүн тутмынх нь нэгний шийтгэл эргэлзээтэй байсан тухай Эмнести Интернэйшнл мэдээлсэн байдаг. Энэ нь ч шүүхийн шийдвэрээр нотлогддог. Анхан шатанд цааз авсан 3 хүний нэгнийх нь ял давах шатанд өөрчлөгдөж байсан. Цааз аваад хэрэг нь хэрэгсэхгүй болж цагаадсан тохиолдол ч бий. Зургаан удаа яллуулж, шүүхээс 3 удаа цаазлах ялаар шийтгүүлж, энэ хооронд 7 жил хоригдоод шүүхийн магадлангаар хэрэг нь хэрэгсэхгүй болж байсан нэг тохиолдол бий. 2009 он хүртэл цааз авсан иргэдийн 67 хувь нь анх удаа гэмт хэрэг үйлдсэн, 20-40 насны хүмүүс байсан.

- ***Гэмт хэргийн гаралтад нөлөө үзүүлдэггүй.*** Дэлхийн улс орнууд цаазын ялын гүйцэтгэлийн мэдээллийг нийтэд нээлттэйгээр цахим хуудсуудад байршуулдаг. Харин судлаачид энэ тоо баримтад хүчин зүйлийн шинжилгээ хийж үзэхэд цаазын ялын гүйцэтгэл, гэмт хэргийн тоо хоорондын хамаарал байхгүй болох нь тогтоогджээ. 10

- ***Нийгмийн эмзэг бүлгийг илүү хамрах эрсдэлтэй.*** Ядуу, боловсролгүй, өөрийгөө хамгаалах чадваргүй, өмгөөлөгчөөр эрхээ хамгаалуулж чадахгүй нэгэнд энэ ял илүү тусах нь тодорхой. Үүгээрээ нийгэмд шудрага ёсыг алдагдуулахад хүргэх аюултай.

- ***Улс төрийн хэрэгсэл болох эрсдэлтэй.*** Зарим улс оронд тус ялыг улс төрийн эсрэг хүчийг дарахад ашигладаг. Манай улсад ч ийм гашуун түүх байдаг. (1937 оны хэлмэгдүүлэлт)

- ***Цаазаар авах ял бол хүчирхийлэл.*** Гэмт хэрэг үйлдсэн этгээдийг төрийн нэрийн өмнөөс алах нь нийгэмд шударга ёсыг тогтоох бус хүчирхийлэл, өшөө авалтыг нийгэмд түгээж буй явдал юм. Мөн төр ард иргэдийнхээ амьд явах эрхийг хамгаалах үүрэг хүлээсэн бөгөөд үүргээ биелүүлээгүйн төлөө хүнийг гэмт хэргийн золиос болгох эсвэл цаазлах нь хууль бус шудрага ёсноос гажуудсан үзэгдэл болно.

Цаазын ялаас дэлхий нийт хэдийн эрчимтэй татгалзаж эхлээд байна. Хандлагаас ажиглахад эдийн засгийн хөгжил өндөр, ардчилал шудрага ёс хөгжсөн, хүний эрхийг дээдлэгч улс орнууд тус ялаас эрчимтэй татгалзаж байгаа нь ажиглагдаж байна.

АНУ, Япон, Хятад улсуудын хувьд ч мөн цаазын ялаас татгалзах алхмуудаа хэдийн хийж эхэлсэн. Жишээлбэл АНУ-д цаазын ялын эсрэг хөдөлгөөн хамгийн анх үүссэн, 1846

онд Америкийн Мичиган мужид цаазын ялыг халсан байдаг. Мөн АНУ-д цаазын ялаар шийтгүүлсэн ялтны ялыг гүйцэтгэхгүй олон жил хорьдог. 2018 онд ялыг нь гүйцэтгэсэн 25 хоригдлын шоронд ялаа гүйцэтгэхийг хүлээсэн хугацаа 8 - 41 жил байсан. Японд 6-аас дээш жил. Хүлээлтийн дундаж хугацаа 24 жил хүртэл байсан гол утга учир нь гэм зэмгүй хүнийг цаазлах эрсдэлийг багасгахад оршдог байна.

АНУ, Япон улсууд нь цаазын ялыг гүйцэтгэсэн тоо мэдээллийг дэлхий нийтэд ил тод өгдөг байна. Харин Хятад улсын хувьд цаазын ялын гүйцэтгэлийн жинхэнэ тоо мэдээг олон улсад нууцалдаг өмнөд хятадад олны өмнө цаазлах явдал одоог хүртэл байдаг мөн салан тусгаарлах үйл ажиллагаа явуулсан Шинжан аймгийн Уйгар иргэдэд цаазаар авах ялыг олноор хэрэглэдэг талаар шүүмжлэл ихээр дагуулдаг юм. Гэвч Хятадын хууль зүйн салбарын эрдэмтэд, Хуульчдын холбооноос 2020 он гэхэд цаазын ялын гүйцэтгэлийг багасгах, улмаар ил тод, хүнлэг энэрэнгүй байх талаар аль хэдийн дуу хоолойгоо нэгтгээд эхэлсэн юм. 11

Дүгнэлт

Дэлхий даяар цаазаар авах ялын гүйцэтгэл 2018 онд 31 хувиар буурч, сүүлийн 10 жилийн хугацаан дахь хамгийн доод үзүүлэлтэд хүрсэн тухай “Amnesty International” төрийн бус байгууллагын тайлан мэдээнд дурджээ. Тус байгууллагын жил тутмын судалгаанаас үзвэл, 2018 онд 690 хүнийг цаазалсан байна. 2017 онд энэ тоо 993 байжээ. Үүнээс харахад улс орнууд ерөнхийдөө цаазын ял хэрэглэх нь багасаж, харгис, хүнлэг бус энэ шийтгэлийг халахад үр дүнтэй алхам хийж байгаа нь харагдаж байна.

Монгол Улс цаазын ялыг түүхэндээ халж хүнлэг энэрэнгүй ёсны зоригтой алхам хийж байсан удаатай бөгөөд үүгээрээ бие даасан, нийгмийн шаардлагад суурилсан төрийн бодлоготой улс болохоо дэлхий дахинд харуулж байсан удаатай. Энэ мэт олон оролдлогын үр дүнд Монгол Улс Эрүүгийн хуульд шинэчлэлт хийж 2017 оны 07 сарын нэгнээс үйлчилж эхэлсэн Эрүүгийн хуулийн шинэчилсэн найруулгад цаазаар авах ялыг 93 жил хэрэглэсний эцэст халсан. Энэ үйлдэл нь манай улсын хувьд олон улсад хүнлэг энэрэнгүй ардчилсан улс болохоо нотлон харуулсан алхам болсон юм.

Манай улс цаазын ялыг хэрэглэж байх үед практикт маш олон алдаатай хүний эрхийг доройтуулсан, шудрага ёсыг алдагдуулсан явдал гарч байсан бөгөөд үүнийг бид 1937 оны улс төрийн хэлмэгдүүлэлтийн хор уршгаар мэдэх билээ. Мөн цаазын ялыг гүйцэтгэх хууль эрх зүйн орчин тодорхой бишээс болж одоог хүртэл статистикийн тоо мэдээлэл алдаатай, цаазлуулсан иргэний цогцсыг ар гэрт нь хүлээлгэж өгдөггүй, нууц байдалд үйлддэг зэрэг хүний эрхийн эсрэг үйлдлүүд гарах үндэс болж байсан юм. Цаазаар авах ял нь гэмт хэрэгтний амь насыг бүрэлгээд зогсохгүй түүний ар гэр, гэр бүлд нь сэтгэл санааны шийтгэл давхар амсуулдаг хортой юм.

Цаазаар авах ял нь төрийн нэрийн өмнөөс үйлдэж буй аллага бөгөөд нийгэмд хүчирхийлэл, өшөө авалтыг харуулсан үйлдэл юм. Хэрвээ алдаатай шидвэр гаргасан тохиолдолд хэзээ ч засаж болшгүй алдаа гарах эх үндэс бөгөөд энэ нийгэмд айдсыг төрүүлэх хор уршигтай. Төр иргэдийнхээ амьд явах эрх, эрүүл аюулгүй орчинд амьдрах эрхийг хангах үүрэгтэй бөгөөд үүнийхээ төлөө өндөр хариуцлага хүлээх ёстой болохоос гэмтэй иргэнийг цаазын тавцанд гаргаж асуудлыг шийдэх ёсгүй юм. Хатуу чанга харгис ял оноосноор шудрага ёсыг тогтоох бус харин гэмт хэрэг бүрт хариуцлага гарцаагүй, хариуцлага нь нийгэмд учруулсан гэм хорыг арилгадаг байх нь хүмүүнлэг иргэний ардчилсан нийгмийн гол тулгуур ойлголт юм.

Ашигласан материал

Ном, сурах бичиг, гарын авлага:

1. Жанцан Суурь, *Монгол Улсын Эрүүгийн эрх зүй*. Улаанбаатар: 2004.
2. Нарангэрэл Содовсүрэн, *Монгол Улсын эрүүгийн эрх зүй Ерөнхий анги*. Улаанбаатар: 1999.
3. Эрдэнэбат Б, *Эрүүгийн эрх зүйн харьцуулсан судлал* Улаанбаатар:2008.
4. Баярсайхан Должин, *Харьцуулсан эрүүгийн эрх зүй* Улаанбаатар: Соёмбо Принтинг, 2017.
5. Баярсайхан Должин, *Эрүүгийн эрх зүй, Эрүүгийн процессийн шинэтгэлийн асуудлууд*.Улаанбаатар: Соёмбо Принтинг, 2019.
6. Адъяабазар Д, *Монгол Улсын 1921 оноос хойшхи эрүүгийн хууль тогтоомжийн хөгжилт* Улаанбаатар:1998.
7. Эмнэсти Интернэшнл, *Цаазаар авах ял ба Хүний эрх*. Улаанбаатар: 2006.

Цахим эх сурвалж:

1. <https://deathpenalty.procon.org/>
2. <https://deathpenaltyinfo.org>)
3. <https://www.amnesty.org>
4. <https://president.mn/2931/> 2019.11.20